

18. YÜZYILDA GÜRCİSTAN'DA DERLENEN GÜRCÜCE-TÜRKÇE OKUMA KİTABI*

Sergi CİKİA**
Çev.: İlyas ÜSTÜNYER ***

ÖZ

Gürcistan'ın Türk dünyası ile ilişkileri kadim dönemlere dayanmaktadır. Asırlar boyunca süren ilişkiler Türk dilinin ve kültürünün Gürcistan'da öğrenilmesini ve tanınmasını da doğurmuştur. Gürcü ve yabancı kaynaklara göre, Türkçe Gürcistan'da miladî 6. yüzyılda konuşulmaktaydı. Gürcistan'da yabancı dil olarak Türkçenin ilk kez hangi yüzyılda ve hangi kaynaklar aracılığıyla öğretildiği hâlâ merak konusudur. Bu makale Gürcistan'da yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde ilk ders kitabı olma özelliği taşıyan, 18. yüzyılda Gürcistan'da derlenen Gürcüce-Türkçe Okuma Kitabı adlı el yazmasının tanıtımını ve kitaptaki bazı fonetik, leksikolojik olguların Gürcücede hangi göstergeler ve yapılarla karşılandıklarını incelemektedir. El yazmasının incelenmesinde karşılaştırmalı, tarihî dilbilim metodu kullanılmıştır. Söz konusu metottan hareketle el yazmasında geçen şahıs, yer ve leksikolojik birimler tanımlanmıştır. El yazmasındaki Yunanca mektuptan hareketle eserin [Güney] Kıbrıs'tan Gürcistan'a gelip dünyanın en büyük ikinci mağara şehri olan Vardzia'ya yerleşen ve yaşamını burada sürdüren din görevlisi İoakime Protosingelos'un yazmış olabileceği sonucuna varılmıştır. Gürcüce Mkhedruli alfabesi ile yazılan eserin 1780-1790 yılları arasında kaleme alındığı saptanmıştır. Eserdeki Türkçe kelimeler Gürcüceye çevrilirken hangi fonetik kaidelerden hareket edilmiş olabileceği üzerine de varsayımlarda bulunulmuştur. Makalenin bulguları Türkçe-Gürcüce ilişkilerine ve Gürcistan'da Türkçe öğretim tarihine ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan'da Türkçe Öğretimi, Türk Dili Tarihi, Gürcü Alfabeli Türkçe Metinler, Türkçe-Gürcüce Dilbilimsel İlişkiler.

GEORGIAN-TURKISH READING BOOK COMPILED IN GEORGIA IN 18TH CENTURY

ABSTRACT

This article focuses on the introduction of the Georgian-Turkish Reader that was compiled in Georgia in the 18th century for teaching students Turkish and looks at how it explains Turkish pronunciation and words in Georgian. We also examined Georgian sources referring to this manuscript using comparative and historical linguistics and compared our findings. Judging by the use of Greek letters in the text, we estimate that İoakime Protosingelos, who had immigrated to Georgia from [Southern] Cyprus and settled down in the city of Vardzia, had probably written it. Our findings revealed that it was, rather, written in the Georgian Mkhedruli alphabet somewhere between 1780 and 1790. In addition, we discovered that the author had devised a clever system to phonetically transcribe the Turkish vocabulary into Georgian. Our findings should shed light on the relationship between Turkish and Georgian as languages, and the history of Turkish being taught in Georgia.

Keywords: Teaching Turkish in Georgia, History of Turkish Language, Turkish Texts with the Georgian Letters, Georgian-Turkish Linguistics Relationships.

Çeviri Makale

Makale Gönderim Tarihi: 03.09.2021; Yayına Kabul Tarihi: 10.11.2021

* "XVIII saukeneşi şedgenili qartuli sastsavlo tsigni". Enatmetsnierebis institutis şromebi (1954). Tbilisi: Sakartvelos sşr metsnierebata akademiis gamomcemloba.

Çalışma, S. Cıkia'nın kızı Prof. Dr. Marika Cıkia'nın tasvibi alınarak çevirmen tarafından bölümlere ayrılmıştır.

** Ordinaryüs Prof. Dr. (1898-1993), Fuat Köprülü'nün öğrencisidir, Gürcistan'da Türkolojinin kurucusudur.

*** Prof. Dr., International Black Sea University, Eğitim ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, TİFLİS/GÜRCİSTAN; ORCID: 0000-0002-0107-307, E-posta: ilyasustunyer@gmail.com

Giriş

Gürcistan'da Simon Canaşia Devlet Müzesi'nin El Yazmaları Bölümü'nün Q serisinde adsız ve tarihsiz 98 numaralı el yazması¹ bir kitap bulunmaktadır. Kitabın hiçbir yerinde derleyicisinin adı geçmemektedir. Müzenin el yazmalar kataloğunda eser hakkında şu kısa bilgiye yer verilmiştir: "Gürcüce-Türkçe Sözlük ve Gürcüce-Türkçe Metinler (Gürcü harflerle). Mkhedruli (askerî) yazıyla, 19. yüzyılın başı (veya 18. yüzyılın sonu)".

Ekvtime E. Takaişvili, *Eski Gürcistan* adlı eserinin 3. cildinde Martvili Manastırı'nda korunan el yazmalarına dair kısa bir açıklamaya yer vermiştir. Yazar bu açıklamayı "göz gezdirerek" gerçekleştirdiğini belirtir. Bu açıklamada, "74 numaraya kayıtlı *Gürcüce-Tatarca Sözlük*, Tatarca (Türkçe) kelimeler ve Mkhedruli harflerle yazılmıştır", şeklinde bir tanımlama mevcuttur. 636. sayfada (in 8°) Türkçeye tercüme edilmiş nesir parçaları bulunmaktadır. Metinde piskopos Anton'un belirlediği 19. yüzyılın başına ait olma olasılığı olan harfler de kullanılmıştır." (Dzveli Saqartvelo, III, 1914, s. 78, 118)

Biz, Martvili Manastırı'ndaki el yazmaları arasında 74 numarayla korunan çalışmaya ek olarak bizim Q 98 numarada tespit ettiğimiz el yazmasının aynı eser olduğunu düşünmekteyiz. Bunu Gürcistan El Yazmaları Müzesi'nin o dönemdeki müdürü K. Grigolia da doğrulamıştır. Takaişvili'nin söz konusu el yazmasını 636 sayfa olarak nitelemesi ise doğru değildir, oysa ki eser 644 sayfadan oluşmaktadır (= 322 yaprak).

El yazması küçük formatlıdır. Boyu 17, genişliği 12 santimdir, kalınlığı ise 6 santimdir. El yazması tahtadan kapak içinde bulunmaktadır, üzeri ise kahverengi deri ile kaplıdır. Deri yüzeyinde değişik resimler mevcuttur.

Sayfa numaraları, tasvir sırasında da olabilir, sayfaların alt kısımlarına kurşun kalemle sonradan eklenmiştir. Sadece sağdaki (recto) sayfalar Arap rakamları ile numaralandırılmıştır. Metnin ilk kısmına altı adet yaprak eklenmiştir. Bu altı yaprak Roma rakamlarıyla ayrı numaralandırılmıştır. Burada da sayfalar her iki yönü ile numaralandırılmıştır. Bu altı yaprağın sadece sağdaki dördüncü sayfasında daha kısa bir metin mevcuttur ve bu sayfada ay isimlerinin Gürcüce ve Arapça karşılıkları verilmiştir. Söz konusu altı yaprağı takip eden sonraki 11 yaprak ise boştur.

Numaralandırmaya göre el yazmasının esas metni 310 yapraktan oluşmaktadır. Bu ise yanlamasına toplam 620 (310x2) sayfaya karşılık gelmektedir, fakat yapraklar pek dikkatsizce numaralandırılmıştır. Birkaç yerde yapraklar numaralandırılmadan bırakılmıştır. Örneğin, 90, 91, 211, 213, 222, 231, 254, 260, 263, 273 ve 295 yaprakların arka yönleri numaralandırılmamıştır; dolayısıyla da el yazmasında toplamda 310 sayfa değil 321 (310+11) yaprak mevcuttur; zira yanlışlıkla iki yaprağa 25 numara verilmiştir. Dolayısıyla 321 olan yaprak sayısına bir yaprak daha eklenmelidir. Hâliyle el yazmasında toplam 322x2=644 sayfa olmalıdır.

Bunun dışında el yazmasındaki her 5'inci yaprağın v tarafının sol üst kenarına mürekkeple 10, 20, 30, 40 şeklinde numaralar verilmiştir. Bu şekildeki numaralandırma 10'un katları şeklinde ufak tefek yanlışlıklarla 630'a ve sonra da 636'ya kadar devam etmektedir.

El yazmasının her sayfası metinle doldurulmamıştır. Bazı sayfaların dörtte birinden daha azı, bazı sayfaların ise yarısı doludur. Aynı zamanda eserde boş olan sayfalar ve yapraklar mevcuttur. Bu durum özellikle sözlük kısmının I. ve II. bölümlerinde açıkça görülmektedir. Anlaşıldığı üzere eserin sözlük kısmının derleyicisi belirli harflerde kalan kısımları, adım adım doldurmak amacıyla, bilerek boş bırakmıştır. Değişik yerlere değişik

---

¹ Söz konusu el yazmasına dikkatimi D. Kobidze ve G. İmedaşvili çektiler.

el yazısı ile eklenen kısımlar yazarın ölümünden sonra eserin sözlük kısmı üzerinde başkalarının da çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.

Aşağıda verilen sayfalar ise tamamen boştur: 18 v, 19 v, 20 v, 25 v II, 27 v, 31 v, 32 v, 33 r ve v, 43 v, 45 v, 46 v, 47 v, 51 r ve v, 53 r, 55 r, 56 v, 57 v, 59 v, 61 r, 62 r, 64 r, 66 r, 71 r, 72 r, 73 v, 74 v, 76 v, 79 r, 81 v, 82 v, 83 v, 84 v, 85 v, 86'dan 97'ye kadar r ve v², 116 v, 165 r, 207 r ve v, 209 v, 210 r ve v, 212 r ve v, 213 r ve v, 215 r ve v, 216 r ve v, 217 v, 218 r, 222 r, 224 v, 225 r, 228 r, 231 v, 231'den sonraki numarasız yaprağın r, 323 r ve v, 233 v, 234 r ve v, 235 v, 236 v, 237 r, 238 r ve v, 239 r, 240 v, 241 r, 243 r ve v, 244 r ve v, 235 r, 236 v, 237 r, 238 r ve v, 239 r, 240 v, 241 r, 243 r ve v, 244 v, 245 r ve v, 246 r, 247 r ve v, 248 v, 250 r, 251 r, 252 r, 253 r, 257 r, 260 r, 261 v, 262 v, 263 v, 263'ten sonraki numarasız yaprağın r, 264 r, 265 r, 266 r, 268 r, 273 r, 273'ten sonraki numarasız yaprağın v, 274 v, 275 v, 277 v, 278 v, 280 r, 281 r, 282 v, 283 v, 284 v, 285 v, 287 r, 288 r, 290 v, 293 r, 294 v, 295 v, 297 r, 299 r, 300 r, 301 v, 302 v, 304 r, 305 r, 307 r, 308 r, 309 r ve 310 r.

Tamamlanmamış sayfalar dikkate alınmazsa, ki onların sayısı bir hayli yüksektir, dolu sayfalarda da satır sayılarında eşitlik olmadığı görülecektir. Örneğin, bazı dolu sayfalar 11 satır iken, bazı sayfalarda satırların sayısı 20'dir. Doğal olarak burada eserin değişik el yazıları ile yazılmış olduğu ve bu el yazılarının bazı yerlerde kalın, bazı yerlerde ise hızlı çekıştırılarak yazılmış olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Eserin hem Gürcüce hem de Türkçe metinleri Gürcücenin Mkhedruli alfabesi ile yazılmıştır. Fakat, sözlük bölümündeki temel Gürcüce kelimeler ve bunların Türkçe karşılıklarının ilk harfleri Gürcücenin Asomtavruli harfleri ile yazılmıştır. Eserin sonuna kadar bu yöntemin kullanıldığı belirtilmelidir. Kesintisiz metinlerde dahi Gürcüce ve Türkçe ifadelerin ilk harfleri Asomtavruli alfabesi ile başlamaktadır.³

El yazmasının metni, malzemenin niteliği ve yerleşimi açısından üç bölüme ayrılabilir: I. Gürcüce-Türkçe Sözlük (1 r – 97 v), II. Gürcüce-Türkçe metinler (98 r – 207 v, bunlar arasında 161 v'dan itibaren metinler sadece Türkçedir), III. Gürcüce-Türkçe Sözlük (208 r – 310 v).⁴

1. El Yazmasındaki Mektup

Yukarıda da belirtildiği gibi eserin yazılma tarihi belli değildir. Fakat, sırasıyla Gürcüce ve Türkçe metinlerin yer aldığı el yazmasının ikinci bölümünde bir mektup yer almaktadır. Bu mektupta gerçek bir hadise anlatılmaktadır. Söz konusu mektup o dönemde Kıbrıs adasında bulunan Aziz Gikko Manastırı'ndaki derlemeden alınıp gönderilmiştir. Kitapta bu mektubun Gürcüce ve Türkçe metinleri verilmiştir. El yazmasının yazılma tarihi büyük ölçüde bu mektubun verilerinden hareketle daha iyi anlaşılacağından söz konusu mektubu daha ayrıntılı olarak incelemekte yarar görmekteyiz.

Mektup, "Orada bulunan bütün soylulara..., Aziz Metropolitlere ve dindarlara ve oradaki bütün Hristiyan cemaatine..., emrindekilere, adaletli olana ve hizmetçilere, merhametli davranana" ve diğerlerine hitaben yazılmıştır. Mektubu yazan, aziz ve kutsal kral tarafından Kıbrıs'ta inşa edilen muhteşem Gikko manastırı cemaatidir. Mektupta büyük bir yangının manastırda yol açtığı ağır şartlar aktarılmaktadır ve şunlar denmektedir: "Bizler pek büyük acılar ve zorluklardan geçtik, bütün manastır tamamıyla

² Yukarıda da belirtildiği gibi 90. ve 91. sayfaları takip eden 2 sayfa numaralandırılmamıştır.

³ Tarafımızca kopya edilip yayına hazırlanan çalışmamızda bu kural dikkate alınmamıştır, baştaki Asomtavruli harfler her yerde Mkhedruli harfleri ile değiştirilmiştir.

⁴ Bu sözlük kısmı, Eski Gürcüce metinlerden çıkarılan sözcüksel malzemeler olmasıyla birinci bölümdeki sözlük bölümünden ayrılmaktadır (ç.n.). (ç.n. = çevirenin notu).

yanıp harap oldu, bu hadise 1751 yılında gerçekleşti. Ateş, kilisenin tapınak bölümüne de yayıldı ancak mucizevi ikonun bulunduğu yer korunabildi. ...Manastır büyük bir hasara uğradı. “borç altında kaldık ve elimizdeki imkânlarımızla bu borçtan kurtulmamız imkânsız”, ...“o kadar ağladık ki bastığımız toprak ıslandı” vb. ifadelerle yer verilmektedir. Manastır cemaati restore çalışmalarına bir hayli ağır koşullarda başlamıştır. Zaten ağır olan koşullara bir talihsiz olay daha da eklenmiştir: “Yapılardan birisi yıkılmış ve içinde yedi ustamız sıkışıp kalmıştır”. Mektupta şu olay “mucize” olarak nitelendirilmektedir: “Ustalarımızı toprağa vermek amacıyla enkaz altında ceset araması yaparken işçileri canlı bulduk ve bu bizi pek sevindirdi”. Sonra manastırın inşaatı tamamlanmıştır. Cemaat inşaatı tamamlamak amacıyla büyük miktarda borç almıştır. Manastır cemaati, söz konusu mektubu “manastırın cemaat üyesi ve hükümdar tarafından saygı gören bir kardeş” olarak anılan İvoakime Protosingelos aracılığıyla Gürcistan’a göndermiştir. Ardı sıra mektupta manastır borçlarının kapatılması için ihtiyaç duyulan yardımların temini noktasında ricada bulunmaktadır: “Zengin hazinenizden bir miktar bizlere merhamet etmenizi rica ederiz”. Yardımların toplanmasının ardından “lütüfta bulunanların ve onların vefat eden aile üyelerinin isimleri” mucizevi ikon adına dualarda anılmak amacıyla yazılması ricasında bulunulur. Cemaat, kiliselerde lütuf toplanmasını rica eder. Mektupta ayrıca, “...manastır tamamen harap olunca her tür yardıma ihtiyaç olabileceği”, belirtilmektedir.

Mektupta da belirtildiği gibi Kıbrıs’taki Aziz Gikko Manastırı 1751 yılında yanmıştır. Şimdi şu soruların yanıtlanması gerekmektedir. Mektup “okuma kitabına” ne zaman dâhil edilmiş ve İoakime aracılığıyla Gürcistan’a ne zaman gönderilmiştir? Söz konusu şahıs Gürcistan’da bulunmuş mudur ve çalışmamıza konu olan *Okuma Kitabı* nerede ve ne zaman yazılmıştır?

Gürcistan’da korunmakta olan belgelere göre yukarıda anılan İoakime Protosingelos gerçekten de Kıbrıs’tan Gürcistan’a gelip hayatını burada sürdürmüştür.

“Aziz Gikko Manastırı üyesi İoakim Protosingelos’un İmereti kralı Davit’e sunduğu “Güven Mektubu” Kafkasya Arkeografi Komisyonu tarafından çıkarılan yayın *Aktebi*’nin I. cildinde neşredilmiştir (KAKTTE, I, 1866, s. 59-60). İoakime Protosingelos bu Güven Mektubu’nda şunları aktarmaktadır: “Manastırımız cemaatinden hiçbir temsilci şimdiye kadar ülkenizde görülmemiştir ve faaliyette bulunmamıştır. Bizlerin sizden ricası, oradaki cemaatin izniyle Vardzia’daki Hazreti Meryem Kilisesi’nin bizlere emanet verilmesidir.” (KAKTTE, I, 1866, s. 59-60) Yine Güven Mektubu’nda belirtildiğine göre Vardzia Manastırı’nın İoakime Protosingelos’a verilmesi için şartlar konulmuştur. Bunlara göre “...elde dilen bütün imkân ve gelirler Vardzia Manastırı’nın ve cemaatinin ihtiyaçlarına harcanacaktır, bunun haricinde beylik vergileri ne ise, eksiksiz olarak Kıbrıs’taki manastıra gönderilecek ve oradaki kral Solomon ve buradakiler adına dualar eksik edilmeyecektir.” 1784 tarihli bu belge İoakime Protosingelos tarafından mühürlenmiştir. Belgenin orijinalinde kendisinin Yunanca imzası da bulunmaktadır (Bakradze, 1875, s. 46).

Dolayısıyla, Kıbrıs’tan Gürcistan’a gönderilen İoakime Protosingelos köken olarak Yunan soyludur. Protosingelos’un Gürcistan’a geliş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bunu yaklaşık olarak tahmin etmek mümkündür.

Manastırın inşaat çalışmaları için bir hayli zaman gerekmektedir. Manastır cemaati inşaat harcamaları için bir miktar borç para almıştır. Bu borç Gürcistan’a gönderilecek mektubun yazıldığı sırada henüz ödenmemiştir. Mektupta belirtildiği üzere büyük olasılıkla inşaatın başladığı sırada alınan eski (ana para, ç.n.) ve yeni borçların (burada kastedilen ana paraya tekabül eden faiz oranı, ç.n.) miktarı “birbirine eşitlenmiştir”. 18. yüzyılda Batı Avrupa’da yasal yönden öngörülen faiz miktarının en fazla % 10 olması

(Koiava, 1948, s. 27)⁵ zorunluluğu dikkate alındığında mektubun yazıldığı tarihi yaklaşık olarak saptamak mümkündür. % 10 faizle ödenecek miktarın esas borç miktarı ile eşitlenmesi için 10 sene geçmesi gerekmektedir. Mektupta, "aldığımız borç miktarı ödediğimiz faiz miktarı ile eşitlenmiştir" denmektedir. Bundan hareketle manastırın yandığı tarihten mektubun yazılma tarihine kadar yaklaşık 20-30 yıl geçmiş olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla da, söz konusu mektubun (1751+20 veya 30) 1771-1781 yılları arasında yazılmış olması gerekmektedir, bu da İoakime Protosingelos'un o sıralarda Gürcistan'a geldiği tarihi göstermektedir. Yukarıda bahsedilen Güven Mektubu'nun yazıldığı tarihte (1784) İoakime Protosingelos Gürcistan'da artık bilinen, tanınan bir şahsiyet hâline gelmiştir. Öyle ki, Protosingelos Gürcistan'da Kıbrıs Gikko Manastırı'nın temsilcisi ve Vardzia Manastırı'nın da önderi olmuştur. Burada ileri seviyede kazandığı güvene dayanarak İmereti Kralı Davit'e Vardzia Manastırı'nın gelirinin idaresi ve bölünmesi üzerine Güven Mektubu da sunmuştur.

Kıbrıs'tan getirilen mektubun da dâhil olduğu incelememize konu olan *Okuma Kitabı*'nın, Gürcistan'a geldikten sonra Vardzia Manastırı'nda faaliyet gösterdiği sırada Protosingelos tarafından yazılma olasılığı büyüktür. İoakim Protosingelos'un Kıbrıs'tan doğrudan Vardzia Manastırı'na geldiği ise kesindir (yaklaşık olarak 1771-1781 yıllar arası), çünkü söz konusu manastırın Gikko Manastırı ile daha önceden irtibatta olduğu bilinmektedir. Dmitri Bakradze'nin bildirdiğine göre, gerçekten de, "Vardzia Manastırı, Kıbrıs Gikko Manastırı'na bağlı idi" (İoseliani, 1866, s. 64-65; Bakradze, 1875, s. 46; Kekelidze, 1941, s. 90).⁶ Dolayısıyla, şu gayet açık ki, Protosingelos'un Kıbrıs'tan getirdiği ve *Okuma Kitabı*'na dâhil edilen mektubun Vardzia Manastırı'nda korunması amaçlanmıştır. Yukarıda verilen 1771-1781 ve 1784 tarihlerinden hareketle eserin 18. yüzyılın 80-90'lı yıllarında yazıldığı sonucuna varmak mümkündür.

Gürcü tarihçi ve etnograf Vahuşti Bagrationi, Vardzia Manastırı'nın yerini şöyle tarif etmektedir: "Dzirula nehri, aktığı Şorapani ilçesinin yukarısında, Vardziis-ıskali nehri ile birleştiği Güney noktasında Fersat ile kesişir. İşte bu noktada, Vardzia'da çemberli ve kusursuz mimariye sahip bir manastır bulunmaktadır." (Bagrationi, 1941, s. 154)

Metnin Gürcüce kısmında Zemo-İmeruli (İmereti Bölgesinin dağlık kısmı) lehçesine özgü verilerin bulunması inceleme konumuz olan eserin Vardzia Manastırı'nda yazılmış olma olasılığını gerçeğe çok yaklaştırmaktadır. Eserin Gürcüce kısmı genel olarak o dönemin edebiyat Gürcücesi ile yazılmasına rağmen, eserde bazı lehçe unsurlarının ağır basması eserin Zemo-İmereti bölgesinde yazılmış olduğu çıkarımını da güçlendirmektedir.

Bu ilginç lehçe verilerinden bazıları şunlardır: bocğal – çatal (5 r),⁷ budzgvı – kirpi (5 v), gardiria – cini tuttu (10 r), daasovle – ıslat (14 v), daarçvi – boğ (15 v), dagca – eskidi (17 r), daamtshikva – aksırdı (16 r), tabuni – ortak (25 r), kokhi – dolu (29 r), kvakhi – kabak (29 r), ka'ka'li – tane (29 r), ka'ka'li puri – buğda (buğday, 30 r), k'inçkhi – enksa (ense, 30 v), lafşi – totakh (dudak, 38 r), mçori – tevatir (tevatür, 35 r), rukhvi – boz (46 r),

⁵ Koiava, söz konusu çalışmasında "Gerçekte ise faiz miktarı çok daha yüksekti." demektedir, fakat bu gibi detayların bizim için önemi yoktur ve genel olarak da faiz oranları nispeten tespit edilmiştir.

⁶ Şunu da belirtmeliyiz ki Gikko Manastırı, Gürcülere ait değildi ve orada Gürcü din adamının bulunması ihtimal dışıdır; zira manastır yandıktan sonra Gürcistan'a Yunan asıllı biri gönderilmiştir. Söz konusu kişi, Gürcüce okuma-yazma bilmemektedir. Bu, en azından Gürcistan'a gelmeden önce ve resmî belgeleri Yunanca imzalamasından anlaşılmaktadır. Aziz Gikko Manastırı hakkında daha eski veriler de bulunmaktadır, fakat orada Gürcü izleri dikkat çekmez. Kıbrıs'ta Gürcülere ait Jalia veya Ğalia Manastırı, Jordania'nın tespitlerine göre eski Gürcü el yazmalarında geçmektedir (Jordania, 1897, s. 128, 130-131). Söz konusu belgeyi Gürcüceye manastırın bir Gürcü görevlisi çevirmiştir.

⁷ Önce Gürcüce kelime verilip ardından Gürcüce transkripsiyonlu Türkçe çevirisi gelmektedir, müteakiben de aynı Türkçe kelimenin modern edebiyatta kullanım şekli verilmektedir.

ravari – nasıl (46 r), savartshali – tarak (49 r), ulaşı – bıyık (55 v), q'ivva – don (64 v) vb. pek çok örnek.⁸

Hâliyle iki unsur öne çıkmaktadır: 1. Kıbrıs adasından gelen İoakim Protosingelos İmereti bölgesindeki Vardzia Manastırı'na yerleşmiştir, 2. Söz konusu kişinin Gürcistan'a getirdiği mektup inceleme konumuz olan eserine dâhil edilmiştir; zira eserde Zemo-İmereti lehçesine özgü unsurlar söz konusudur. Bütün bunlar eserin büyük olasılıkla İmereti bölgesindeki Vardzia Manastırı'nda yazılmış olduğuna işaret etmektedir.

Anlaşıldığı gibi İoakime Protosingelos faaliyetlerini sadece Vardzia Manastırı ile sınırlandırmamıştır. Büyük olasılıkla, Kıbrıs Gikko Manastırı'na yardım göndermek amacıyla Gürcistan'ın değişik bölgelerindeki manastırlara ve Ortodoks cemaatlerine başvurmuştur. Guria bölgesinde keşfettiği Vahtang Gurieli'ye ait değişik belgeleri inceleyen tarihçi Dmitri Bakradze, "15 Mayıs 1817 tarihli bir belgeye göre Atanasios dışında Yunan Arhimandrit unvanına İoakime de sahipti... Belgede anılan İoakime, 1784 tarihli yazıda kendisinden söz edilen Gikko Manastırı'nın Protosingelos'u olmalıdır." (Bakradze, 1878, s. 321)⁹ demektedir. Dolayısıyla, Güven Mektubu'na vurulan mührün, belgeyi imzalayanlar arasında adı geçen, Arhimandrit İoakim'e ait olduğu varsayılabilir.

Dmitri Bakradze'nin incelediği Rus Çarı I. Aleksandre'a ait bir belgeden anlaşıldığına göre 1802 yılında Yunan İoakime Ahtala Piskoposu unvanını almıştır. Yine belgeden anlaşıldığı üzere İoakime bu unvanı elde ettiğinde cemaat işlerini yürütmek amacıyla kendisine 1.000 ruble gibi bir miktar para da tahsis edilmiştir (Bakradze, 1875, s. 34). Aynı şekilde Platon İoseliani de İoakime'yi Ahtala'nın Piskoposu olarak anmaktadır: "13. 10. 1802 tarihinde Yunan İoakime, Ahtala'nın Piskoposu olarak atanmıştır." (Bagrationi, 1941, s. 26)

İoakime Protosingelos'un hayatını Gürcistan'da geçirmesi dikkate değerdir. 18. yüzyılın son yıllarında İoakime Protosingelos, Vardzia Manastırı'ndaki önderlik süresince, Arhimandrit unvanını elde etmiş olmalıdır; zira Guruli belgesine dayanarak Dmitri Bakradze de onu bu unvanla anmaktadır. 19. yüzyılın başında artık yaşlanan İoakime, Ahtala'ya gidip orada Piskopos unvanı kazandığına ilişkin görüş bir gerçekle çelişmektedir. O da şudur ki Bakradze'nin incelediği Guruli belgesinde İoakime daha 1817'de Arhimandrit unvanı sahibidir. Oysa ki İoakime 1802 yılında Piskopos unvanını kazanmıştır. Vahtang Gurieli belgelerinin incelendiği tarihlerde bir yanlışlık yapılmış olma olasılığı yüksektir; diğer taraftan Vardzia Manastırı önderi Protosingelos ve sonra Arhimandrit olan Ahtala'lı 'Yunan'ın iki farklı kişi olma ihtimali de söz konusudur. Biz bu konuyu burada ayrıntılı olarak incelemedik, çünkü inceleme konumuzla söz konusu konu arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır.

Okuma Kitabı'nda, kitabın derleyicisi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kitap, diğer el yazılarıyla yazılmış metinleri de içermesine rağmen eserin aynı el yazısıyla yazılmış olması onun bir kişi tarafından yazıldığını göstermektedir. Bu kişi şüphesiz bir Gürcü'dür ve Zemo-İmereti bölgesindedir. Yukarıda örnek gösterilen ve sayılarının büyük önem taşıdığı lehçelere ait kelimeleri dikkate almazsak, söz konusu kitap o dönemin kitabî Gürcücesinin normlarına göre yazılmıştır. Kitabı derleyen şüphesiz bilgili bir kişidir; en azından *Kutsal Kitap*'i iyi bilen biridir.

Aynı şeyi kitabın Türkçe kısmını kaleme alan için söylemek mümkün değildir. Metnin Türkçe kısmını yazanın, metnin Gürcüce kısmını yazan ile aynı kişi olup olmadığını bilmiyoruz. Aynı zamanda Türkçe kısmının birden fazla kişi tarafından mı çevrildiği de

---

⁸ İ. Kavtaradze burada verilen lehçe örneklerinin Gürcücenin Zemo-İmeruli lehçesine ait olduğunu doğrulamıştır.

⁹ Bakradze, aynı kitapta İoakime'yi Gikko Manastırı'nın Protosingelos'u olarak anmaktadır.

açık değildir. Böyle bir sorunun gündeme gelmesinin gerekçesi metindeki Gürcücenin önemli miktardaki Türkçe karşılıklarının uygun ve direkt çeviriler olmamasıdır. Aşağıda göreceğimiz gibi kimi çeviriler yanlış ve eksik yapılmıştır (örneğin, “bidza” – “emmi” (4 v) ki doğru çeviri “emmi”dir), bu tür yanlışlar Türkçeyi orta seviyede bilen birinden bile beklenecek hatalar değildir. Kitabın Gürcü asıllı derleyicisine Gürcüceyi de en azından orta seviyede bilen Türkçe taşıyıcısının yardım etmiş olabileceği ihtimali de gözden uzak tutulmamalıdır. Kitabı Gürcüce yazanın Yunanca bildiği ve kendisine Türkçe bilen bir Yunan'ın yardım etmiş olabileceğini de düşünebiliriz. Aşağıda verilen örneklerden hareketle Gürcüce malzemenin Türkçeye aktarıldığı sırada kitabın yazarıyla ona yardım eden arasında zaman zaman anlaşmazlık olduğunu tahmin edebiliriz. Bu olası anlaşmazlık sonucunda Türkçe çevirilerdeki bazı detayların eksikliği kendini ortaya koymuştur:

Metin

Gürcüce	Türkçe	Türkçe doğrusu
babua	dedem (4 v)	dede
arşivi	hakkım (1 r)	hak
gamazgari	doydum (6 v)	tok, doymuş
danaşauri	kusurumuz (13 v)	kusur
dazela	ov (14 v)	ovmak
ivaçre	alışveriş (28 r)	alışveriş et
mokvaruli	sevmeli (34 r)	seven
prinavs	uçtu (59 r)	uçar, uçuyor

Tablo 1.

Kanımca, sözkonusu kitabın derleyicisi Türkçeyi yeterince bilseydi ve çevirileri de kendisi yapsaydı şüphesiz; babua (dede) – çeviri (dedem), gamazgari (tok, doymuş) - çeviri (doydum) vb. hatalarından uzak durabilirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi kitap Vardzia Manastırı'nda yazılmıştır. Kitabın içeriğinden anlaşıldığına göre onu bir Gürcü din adamı yazmış ve eserin Türkçe kısmında Yunan birisi ona yardım etmiştir. Bu Yunan'ın, İoakim Protosingelos olma ihtimali yüksektir. Kıbrıs'taki Aziz Gikko Manastırı'ndan Gürcistan'a gönderilen mektubun da Türkçe yazılmış olma ihtimali değerlendirilmelidir. Söz konusu dönemde Türk dili sadece Ön Asya'da Türk olmayan halklar arasında değil ayrıca Balkanlar ve Güney Kafkaslarda da pek yaygındı. Kitabın Türkçe metinlerindeki Yunanca unsurlar Yunanlı ortak yazarın varlığına işaret etmektedir. Örneğin, Türkçe olan “şimdi” kelimesi “simdi” olarak yazılmıştır (1 v), aynı şekilde Türkçe-Arapça “şüphesiz” kelimesinin karşılığı “suhbesiz” şeklinde verilmiştir. “Doğu” kelimesi Türkçeye “gün doğdu” ve Yunancaya “anatol” şeklinde tercüme edilmiştir (1 v). “Tbili” kelimesi Türkçeye “sıcak”, Yunancaya “liman” (25 v)¹⁰ olarak; “kibo” (yengeç) kelimesi Yunancaya “stakos”, “skvinça” ise “ispinos” olarak çevrilmiştir. “Angelos”un Türkçe karşılığı “heristas”, “serafim” kelimesinin Arapça karşılığı “melaik” (1 v) olarak verilmiştir.

Yukarıda değinildiği üzere kitap üç bölümden oluşmaktadır. **Birinci Bölümde** (1 r – 97 v) Gürcüce-Türkçe Sözlük yer almaktadır. Kelimeler Gürcü alfabesine göre düzenlenmiştir, fakat kelimeler arasında alfabe sırası korunmamıştır. Sözlüğe sadece kelimeler değil, deyimler de girmiştir (örneğin, “tu şen ar menakhe, movkvdebodi – görmeseydim ölürdüm, 26 r). Fiillerin mastar hâlleri nadiren verilmiştir, daha ziyade fiillerin çekimlenmiş hâlleri verilmektedir: “ambobs” (diyor, 3 v), “ashkure” (dök, 3 v),

¹⁰ T. Kauhçşvili'nin tespitlerine göre “liman” kelimesinin Yunancadaki anlamı “ılık” değildir.

“aiq’aren” (taşındılar 3 v), “asts’one” (tart, 3 v), “aiğe” (al, 3 v), “amoikoşına” (nefes aldı, 3 v), “aslok’inebs” (hıçkırıyor, 3 v), “aslika”(yaladı 4 r) vd. “Ar” (“yok”, “değil”) edatı ayrı olarak verilmemiştir, fakat bu edata olumsuz fiillerde sıkça rastlanmaktadır: “ar meşinia” (korkmuyorum, 3 r), “ar mogekhmarebi” (sana yardım etmem, 3 r), “ar şemizlia” (yapamam, 3 r) vd. Bazı yerlerde aynı fiil farklı şekillerde verilmektedir: “damaçume, daaçumes, davçumdi, davçumdebi, davçumde, daçumdes, damaçumon” (beni sustur-dun, beni susturdular, sustum, susacağım, susayım, sussun, beni sustursunlar, 16 r ve v) vb. Aynı zamanda sözlükte Gürcüce yardımcı fiillerle beraber Türkçe şahıs ekleri de verilmiştir: “var”= Im; “khar”= sIn, “aris”=var, dIr, “vart”= Iz; “hart” – slz” (21 r) vd. Benzer unsurlar kitabın bir öğrenme kılavuzu veya ders kitabı olarak yazıldığını göstermektedir. Söz konusu kitabın yazılma amacı Gürcüceyi Türklere ve Türkçe konuşanlara öğretmektir.

İkinci Bölümde (98 r – 207 v) dinî içerikli metinler yer almaktadır. Burada, Yaradanımız, İmanın Simgesi, 50. Zebur, çeşitli dualar, Hz. Musa, Hz. Meryem ve Hz. İsa ile ilgili anlatılar, çeşitli nasihatler ve benzeri içerikler bulunmaktadır. Bütün bu malzemeler her iki dilde iç içe geçmiş bir şekilde verilmiştir. Gürcüce ve Türkçe cümleler aralıksız birbirini takip etmektedirler. Fakat şöyle bir devamlılık korunmuştur: Önce Gürcüce ifadeler gelmekte, ardından da Türkçe karşılıkları devam etmektedir. İki dilli metinlerin sonunda bir hayli geniş içerikli dinî metinler yer almaktadır ve bunlar sadece Türkçe olarak verilmektedir (161 v – 207 v). **Üçüncü Bölümde** (208 r – 310 v) bir sözlük yer almaktadır, bu sözlük birinci bölümdeki sözlüğün hemen hemen aynısıdır, fakat burada daha ziyade eski Gürcüce metinlerden çıkarılan leksikolojik malzemeler yer almaktadır. Boyut bakımından da söz konusu kısım birinci bölümden oldukça kısadır.

Doğal olarak akla şu sorular gelmektedir. Özellikle böyle bir “kitabın” yazılma amacı ne idi, hangi çevrelere yönelikti, bu tür inisiyatifleri teşvik eden kimlerdi? Bence, böyle bir soruya cevap vermek bu aşamada henüz erkendir. Önce, sayıları hiç de az olmayan benzer kaynakların incelenmesi gerekmektedir.

El yazması *Okuma Kitabı* kuşkusuz önemli bir eserdir. Onun önemi sadece Gürcüce-Türkçe dilsel etkileşim olgusuna ışık tutmasıyla sınırlandırılmaz. Söz konusu eser Gürcü ve Türk dillerinin tarihlerinin incelenmesine ışık tutması bakımından da son derece önem arz etmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 18. yüzyılın ikinci yarısında bir hayli geniş boyutta yazılan eserin Gürcüce bölümünde kanımca Zemo-İmereti lehçesine ait çok önemli fonetik-morfolojik ve özellikle de sözcüksel malzeme yer almaktadır.

18. yüzyılda belgelenen Türkçe lehçelere ait malzemelerin sayısı özel literatürde son derece kısıtlı olduğundan söz konusu el yazması Türkçenin lehçelerine özgün ve bazen hiç bilinmeyen dilsel olguları içermesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Türkçeye ait dilsel malzemeyi aktarmak amacıyla Gürcü alfabesinin kullanıldığı olgusu dikkate alınır, Türk dil tarihinin incelenmesine ışık tutacak olması bakımından el yazmasının önemi daha da artmaktadır.

Bilindiği üzere, Türk dilinin fonetik unsurlarını ve özellikle de Türkçenin zengin sesli harf sistemini aktarabilmek için Arapça alfabe yetersizdi. N. Dmitriyev bu konu üzerine şunları dile getirmişti: “Denilebilir ki yazıda yansıtılan düzensiz sesli harf sistemi ile Arapçanın şematik nüshası Osmanlıcanın fonetik düzenini yok eden bir unsur oluşturdu. Onun nüansları, tıpkı günlük hayatta Osmanlı yaşamının İslâm kültürü ile örtüldüğü gibi tamamıyla Arap yazısıyla örtülmüştür.” (Dmitriyev, 1928, s. 419; Dmitriyev, 1953, s. 127-128).

Dolayısıyla, Türkçe için daha elverişli bir alfabe ile transkribe (bu durumda – Gürcüce) edilen Türkçe metinler, fonetik unsurların tarihî gelişimini incelemek bakımından oldukça ilginç ve güvenilir bir malzeme teşkil etmektedir.

Gürcüce alfabe ile yazılan Türkçe metinlerin dilbilimsel önemine Gürcistan'da ilk dikkat çeken bilim adamı Akaki Şanidze (1887-1987) olmuştur. Şanidze, Sulhan Saba Orbeliani'nin (1658-1725) kaleme aldığı sözlüğe yazdığı Önsöz'de konuya ilişkin şunları ifade etmiştir: "Bilindiği gibi Türkçenin fonetik özelliklerinin tarihsel serüvenini tespit etmek için Arapça harfler ile yazılan eserler yeterli ve uygun malzeme sunamamaktadırlar; hâliyle Gürcüce transkripsiyonla belgelenen Türkçe metinler veya kelimeler belirli olguların saptanmasında kullanılabilir." (Orbeliani, 1928, s. XVIII)

Ayrıca, N. Dmitriyev de Gürcüce harflerle kaleme alınan Türkçe metinlerin dilbilimsel bakımından büyük önem taşıdıklarının altını çizmiştir:

"Transkripsiyon şeklinde belgelenen çok sayıda geleneksel Osmanlıca metin günümüze kadar gelmiştir. Bunlar ufak, ayrı yazılardan başlayıp genel eserlere kadar uzanmaktadır. Metinleri transkribe etmek amacıyla Gotça, Latince, Yunanca, Slavyanca, Ermenice, İbranice, Gürcüce vb. dillerin alfabeleri kullanılmıştır. Geleneksel Osmanlıca metinlerine yeterince ilgi göstermemek bir Osmanlıca tarihçisi için büyük bir metodolojik hata olurdu." (Dmitriyev, 1928, s. 420).

Şanidze'nin kastettiği sadece Orbeliani'nin sözlüğünün bazı nüshalarında mevcut olan, görece az malzeme idi. Bu malzemede Türkçe sözcükler Gürcü harfleri ile yazılmıştır. Bu konuda şu ana kadar herhangi özel bir çalışma yapılmamıştır. Fakat, bu tip malzemelerin mevcudiyeti günümüzde de yeterince bilinmemektedir; dahası benzer malzemenin sayısının artacağı da kesindir. Bu bağlamda, çalışmamızda incelediğimiz metin dışında Gürcüce harflerle yazılan dört bölümlü Türkçe el yazması Zugdidi Doğubilimleri Müzesi'nde korunmaktadır. Gürcistan Merkez Arşivi'nde, Kutaysi Müzesi'nde de benzer eserlerin mevcudiyeti bilinmektedir. Parçalara ayrılmış bu tür yazıların sayısı daha da fazladır.

Gürcü alfabesini kullanarak Türkçe kelimeleri aktarmanın ne kadar zor bir iş olduğunu *Okuma Kitabı*'nin yazarı kuşkusuz iyi anlamış ve Türkçenin bütün harflerini Gürcüce alfabesindeki harflerle karşılamanın imkânsız olduğunu görmüştür ve yazar Türkçe özgün sesleri ilave harflerle karşılamaya çalışmıştır. Fakat burada, ardışıklık prensibini koruyamamıştır ve aşağıda da göreceğimiz gibi aynı işaret ile farklı sesleri karşılamaya çalışmıştır. Kimi zaman da, aynı ünlü harfi, farkın az olabileceği yerlerde farklı göstergelerle vermiştir. İlave göstergelerde Anton Katalikoz tarafından kullanıma sokulan ve kimi zaman "a", "e", "ı", "i" harflerinin yerini tutan ve çoğu zaman da "y" ünsüz göstergesinin yerine kullanılan "G" ve ayrıca "f" harfine başvurmuştur.

2. Ünlüler

1. Türkçe "ö" ünlüsü. Yazar, Türkçe "ö" göstergesini Gürcüce ifade etmek amacıyla değişik göstergelerden yararlanmıştır:

a) "yo"; yani "y/ ə/ i" ve "o" seslerinin karışımı. Çok sayıdaki örnekten sadece birkaçı şunlardır: qyoşq (kgoşk) – köşk, gyoşdeler – göçtüler, qyoiuli – köylü, yoteigin – öğegin, gyommeq – gömmek, diz çoq - diz çök, yoqsærdi- öksürdü, syoq- sök, yoperim – operim, gyoz- göz, iordeq – ördek, gioren – gören, qioq – kök, gyotur – götür, yomær- ömür, gyozlæq – gözlük, gyol – göl.

b) Bana göre yazar "ö" harfinin transkripsyonlarını karıştırmıştır. oyreæmceq – örümcek, örneği bunlardan biridir.

c) Bazı yerlerde “ö” ünlüsü sadece “y” göstergesiyle ifade edilmektedir: gəmleq- gömlek, əlmek (iolmek) – ölmek, çəzəlmış – çözülmüş.

d) Bazı yerlerde yazar “ö” göstergesini “o” olarak algılamış ve Gürcüce “o” (o) göstergesi ile ifade etmiştir: soz – söz, doşeme – döseme, sogut – sögüt, çomlek – çömlek, koti – kötü, soiler (soiler) – söyler, ert- ört, dogelmiş- dövülmüş.

Böylece, Türkçe “ö” ünlüsünü Gürcü yazar genellikle kombine edilmiş “go” (io) ile; ender olarak da `oy` ile; bazen sadece “y”, bazen de sadece “o” göstergesi ile karşılaşmıştır.

Sadece yukarıdaki örneklerden hareketle yazarın “ö” harfinin nüanslarını değişik yollarla ifade etmek istediğini söylemek tabii ki zordur. Bu durumda şunu söylemek daha yerinde olacaktır. Yazar için yabancı dilin ses nüanslarını doğru şekilde aktarmak zor bir görev olduğundan onları farklı durumlarda farklı göstergelerle ifade etmiştir. Fakat, genel anlamda yazarın “ö” ünlüsünü doğru aktarmada başarılı olduğu belirtilmelidir.

Dmitriyev tarafından incelenen aynı türden *Slavyan Bulgarcası, Yunanca ve Karamalit Dilini Öğrenme Kitabı* adlı bir eserde, ki burada Türkçe malzeme Bulgarca harflerle yazılmıştır, bu açıdan ilgiye değer unsurlar bulunmaktadır. Söz konusu eserde de genel olarak Türkçe sesli harfler Bulgarca karşılıklarıyla verilmiştir (Dmitriyev, 1928, s. 452).

Dmitriyev’in incelediği eserde de “ö” ünlüsünün “o” göstergesiyle karşılandığına ilişkin çok sayıda örnek yer almaktadır. Dmitriyev’in vurguladığı gibi bunun nedeni sadece yazarın Türkçe ünlüler sisteminin özelliklerini yetersiz görmesi değildir. Araştırmacılar Türkçenin bazı lehçelerinde “ö” ünlüsünün değişime uğradığı olgusunun farkındadırlar (Örn.: gozli’cem) (Rasanen, 1936, s. 85). Özel literatürde belirtilen lehçe kaynaklı örnekler dışında buna edebî Azerbaycan Türkçesindeki ‘kor’ (kör) kelimesini örnek gösterebiliriz. Burada “ö” harfi tarihsel süreç içinde “o” harfine dönüşmüştür. Söz konusu meselenin daha ayrıntılı olarak incelenmesi bu fonetik süreci nihai olarak açıklığa kavuşturacağından son derece önemlidir.

2. Türkçedeki “ü” ünlüsü.

a) Okuma Kitabı’nda “ö” harfinin karşılığı olarak bileşik “go” (io) göstergeleri kullanılırken, “ü” harfi için genelde “ə” göstergesi kullanılmıştır: kəçək – küçük, səmək – sümük, gəlmək – gülmək, sət – süt, məžde – müjde, gyozlək – gözlük, yorəmcek – örümcek, dəgən – düğün, əzəm – üzüm, əpər – üpür, bəlbəl – bülbül, gəmiş – gümüş, sərən – sürün, təi – tüy, əzək – üzük, kəfər – küfür, omər – ömür, səz – süz, təkərdi – tükürdü, sərdi – sürdü, sərgən – sürgün, çərəməş – çürümüş.

b) Türkçe “ü” harfi Gürcücedeki “u” harfi ile karşılanmıştır: kutuk – kütük, suçsuzum – suçsuzum,¹¹ tukendi – tükendi, doşurdi – döşürdü, duşer – düşer, sogut – söğüt, duşunmek- düşünmek, surt – sürt, gurgen – gürgen.

“Ü” harfinin Gürcüce “u” ve “i” göstergeleriyle karşılandığı bir örnek yer almaktadır: uistənde (iustiuinde) – üstünde.

Görüldüğü gibi yazar, Türkçe ünlü harflerin özelliklerini yetkinlikle anlamış ve onları ifade edebilmek için özel ilave işaretlere başvurmuştur. Bazı durumlarda yazarın Türkçe “ü” harfini Gürcüce “u” harfi ile karşılamakta olduğu doğrudur; fakat, yukarıda “ö” harfinin değişime uğradığının belirtildiği durumdakine benzer şekilde burada da gerçek fonetik süreçle karşı karşıya olma durumu söz konusudur. “Ü” harfinin “u” harfine dönüşmesi bazı Türk lehçelerinde karşılaşılan bir durumdur. Bu durum Erzurum, Trabzon, Konya ve Balkanlardaki lehçelerde (örnekler: optum – öptüm, dcordum – gördüm, tcomur

¹¹ “Suçsuzum” sözcüğünde “ü” göstergesinin kullanılmasını gerektiren bir durum söz konusu değildir (ç.n.).

- kömür...) görülebilir (Dmitriyev, 1928, s. 455). Pisarev, aynı bağlamda, Trabzon lehçesinde duz (düz) kelimesini tespit etmiştir (Pisarev, 1901, s. 180).

Türkçe "ü" seslisine iki durumda farklı bir şekilde rastlanır: 1. Ddvizildiler (dvizildiler) - düzeldiler ve 2. tvətəni - tütün vb. kelimelerde. Burada, ilk örnekteki "ü" harfi "vi" (vi) biçimbirimi ile ifade edilmektedir, ikinci durumda ise "və" ile. Tabi ki, bu olgu tesadüfi değildir, zira Samtze-Saatabago (Güney Gürcistan) bölgesindeki Türkçe konuşan nüfus üzerinde yaptığım bir çalışmada kaydı tutulan bazı kelimelerde "ü" yerine "vi" biçimbirimi; "ö" yerine ise "ve" biçimbiriminin kullanıldığına tanık oldum. Örneğin, gvırjistan (gvircistan) - Gürcistan, gvez- göz, kvei - köy vb. Bu konu ayrı bir araştırma konusu olabilecek kadar ilginçtir.

3. Türkçe "ı" ünlüsü. *Okuma Kitabı'nın* yazarı aynı zamanda üçüncü Türkçe seslisi olan "ı" (Gürcücede "ı" göstergesi bulunmamaktadır, ç.n.) göstergesinin özgünlüğünün farkında olduğundan bu harfi normal "i" harfinden ayırt etmektedir. Yazar "ı" ünlüsünü ifade etmek için aynı "y" göstergesini kullanmıştır. Yazar, bu gösterge ile genelde "ü" ve bazı durumlarda "ö" göstergelerini karşılamıştır. Bu uygulamayı bilimsel olarak şöyle temellendirmiştir. Örnekler: azyk - azık, ne vakyt - ne vakit, itbalyyy - itbalığı, başlyk-başlık, bakyr - bakır, syr - sır, khysyzyk - hırsızlık, k'yz - kız, kyzylzyk - kızılılık, iakyn - yakın, bulaşykhdyr - bulaşıktır, hast'alyq - hastalık, adym - adım, kyrarym - kırarım, syk - sık, kyydym - kıydım, iarylmyş - yarılmış, açyk - açık, dayyt - dağıt, danyşyrym - danışırım, q'yş - kış, syrt - sırt, mykh - mih, byldyržyn - bildircin...

Görüldüğü gibi "ı" ünlüsü genel olarak "y" göstergesi ile karşılanmıştır. Bu harfin "u" veya "o" ile karşılandığı durumlar pek azdır: yalun (kalun) - kalın, sinor (sinor) - sınır, iafarum (iaparum) - yaparım, airulurum (airulurum) - ayırılırim.

Türkçe "ı" harfinin Gürcücedeki "i" (i) harfi ile karşılandığı durumlar daha fazladır: iarglmgš (iarılmış) - yarılmış, iaiqnmiš (iaikanmış) - yıkanmış vb. Bize göre, lehçelerdeki fonetik olgular bu durumda yansıtılmış olmaktadır. Çünkü, benzer olgulara pek çok lehçede rastlanmaktadır.

Türkçedeki diğer sesli harfler, yani "a", "e", "i", "o", "u" Gürcücedeki denk karşılıkları ile verilmiştir.

3. Ünsüzler

1. Türkçe "y" ünsüzü. Bu harf Türkçe özel literatürde orta dil sessiz harfi olarak nitelendirilmektedir. Bu harf, yarı-sesli denilen veya hecesiz "i"ye karşılık gelmez. Aksine bu harf Kıpçakça ve diğer Türkî dillerde söz konusu olan "j", "c" ve "s" sessizlerini değiştirici etkiye sahiptir (yol - jol - žol - suol...) (Dmitriyev, 1948, s. 107-108). "Y" harfinin böyle bir özelliğine rağmen, adı geçen el yazmasında bu harf her durumda Gürcücedeki i (i) göstergesi ile karşılanmıştır: ioxuš - yokuş; ia bu, ia o (ia bu, ia o) - ya bu, ya o; iakin - yakın; aiayt'aš - ayaktaş; iox (iokh) - yok; tui - tüy; iastuy - yastık; iara (iara) - yara; iol (iol) - yol; ai (ai) - ay. Görüldüğü gibi Türkçedeki "y" harfi Gürcücede değişik göstergelerle karşılanmıştır.

"K"/ق harfi. Söz konusu eser, edebiyat Türkçesinde Arapça ق harfi ile ifade edilen arka dil kapantılı ünsüz hakkında ilgiye değer bir malzeme sunmaktadır. Elimizde bulunan malzemeye göre şöyle bir tablo çizmek olasıdır:

ق = Gürcüce "j" (q)nin farklı konumlarına tekabül etmektedir: khaqim - hakkım; iaqin - yakın; khastaliq - hastalık; qaranlukh- karanlık; qaz - kaz, qurbaya - kurbağa; fambuq - pambruq; ušaq - uşak; qaia - kaya; qabaq - kabak; oqumuš - okumuş; sgq (sgk) - sık; iaqmay - yakmak; baliq- balık, qitliq - kıtlık vb.

ق = Gürcücedeki sert “з” (k) sesine karşılık gelmektedir: k’usk’un – kuskun, k’uru əzəm – kuru üzüm; k’opmiş – kopmuş; k’opar – kopar; k’aplan – kaplan...

ق = kelimelerin başlarında Gürcücedeki “з” (q) sesine karşılık gelmektedir: q’artalq’uşu – kartalkuşu; q’anja – kanca; q’arabaş – karabaş; q’izil – kızıl; q’av – kav; q’açmaq – kaçmak; q’oç – koç; q’abuq – kabuk; q’oja – koca; q’ardaş – kardeş...

ق = kelimelerin orta ve sondaki pozisyonlarında Gürcücedeki “b”(kh)¹² harfine karşılık gelmektedir: iokhuş – yokuş; q’orkhmam – korkmam; iokh – yok; saikhlar – sayıklar; çokh – çok; q’okhu – koku; çakhal – çakal; dalakh – dalak; akhilsiz – akılsız; iaprakh – yaprak; tutkhal – tutkal; qorkhu – korku...

ق = kelimelerin orta ve sondaki pozisyonlarında Gürcücedeki “r” /γ/ (sert ğ) harfine karşılık gelmektedir: buyadar – bu kadar; q’almayal – kalmakal; Brayirim (brağgrgm) – bırakırım; iastuy – yastık...

Eğer edebiyat Türkçesinin gerçeklerine dayanılacak olunursa ق harfi en uygun şekilde yukarıda gösterildiği gibi Gürcüce “q” (yumuşak k) ve “k” (sert k) harflerine karşılık gelmektedir. Edebiyat Türkçesinde ve bazı Türk lehçelerinde, Trabzon lehçesi dâhil, ق arka dil sert “k” sesidir. Dolayısıyla yazarın ق harfini Gürcücedeki “q” (yumuşak “k”) göstergesi ile karşılamaya çalıştığı durumlarda gerçek durumu yansıtmaya çok yaklaştığı söylenebilir. ق harfinin yerinde Gürcüce sert “k” olduğu durumlar, bilindiği gibi, genel olarak Türkçe sert ve sesli harflerin diğer dillerde hassas algılanması ile açıklanabilir ki bu konuya daha sonra değineceğiz. Ders kitabında ق harfinin Gürcüce “q” ve “k” harfleri ile karşılanması Trabzon lehçesinde mevcut olan durumun bir yansıması olabileceği gibi, *Okuma Kitabı*’nın yazarının yardımcısının Trabzon’dan gelmiş olma ihtimalini de düşündürmektedir. Öyle ki, Pisarev, 1901 yılında, Trabzon lehçesindeki ق harfinin edebiyat Türkçesinde de olduğu gibi kapalı şekilde kullanıldığını tespit etmiştir (Pisarev, 1901, s. 175).

Kitapta kelime başındaki çok sayıda ق harfi Gürcüce sert “j” (q) ile karşılanmıştır (q’oç – koç vd.). Yaygın olarak bilindiği gibi, Azerbaycan Türkçesinde ve Anadolu lehçelerinde ق harfi ötümlü şekilde söylenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde sözkonusu harf sesli “g” harfine dönüşmektedir ve aynı durum Anadolu lehçelerinde de görülmektedir (kuş – guş, kız – gız), aynı şekilde: kuş - guş, yuva-yuvan < قوغلن kız-yys < قيز kurban- gurban, kardeşlik – gardaşlık – (Kars) (Caferoğlu, 1942, s. 147, 160-161).

Bize göre, ق harfinin Gürcücede “y” harfi ile karşılanmasının nedeni Türkçe seslerin Gürcülerin konuşmalarında sertleşme özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Trabzon lehçesine ait ق harfinin Gürcüce karşılığı “k” (sert k) harf ise, aynı şekilde “garibi” (ğaribi) kelimesine paralel olarak “yaribi” (qaribi) kelimesi de kullanıldığından, sesli “y” harfinin “γ” (sert ğ) harfinin yansıması olma olasılığı söz konusudur.

Her durumda, kitaptaki malzemeler Arapça ve Türkçe kelimelerde kullanılan ق harfinin Gürcücede çeşitli karşılıklarıyla ifade edilme olgusunu açıkça göstermektedir.

Elisabed Gudiaşvili’nin Acara-Türkiye ilişkilerinin etkileşimini incelerken elde ettiği veriler de yaklaşık olarak benzer durumu ortaya koymuştur: ق harfinin Gürcüce karşılıkları olarak “y” ve “k” ünsüz harfler kullanılmıştır. Araştırmacı, bu tür Türkçe göstergelerin Gürcücenin Batum lehçesine farklı yollardan girdiğinin sonucuna varmıştır.

Türkçe sağır “f” ünsüzünü ifade etmek için kitabın yazarı doğal olarak Anton Katalikoz’un icat ettiği “ϕ” harfini kullanmıştır: Seftali – şeftali, ϕelan – filan, nefes-nefes; qəϕər – küfür, ϕil – fil, ϕiSeqliq – fişeklik, ϕesϕeseli – vesveseli, Taraϕgmda – tarafımda...

¹² Metin içindeki Gürcüce “b” göstergesi, Türkçe “kh” diftongu ile karşılanmıştır (ç.n.).

Türkçe sesli ve kapalı harflerin Gürcüce sert ünsüzler aracılığıyla karşılandığı özel olarak belirtilmelidir. Tabi ki bu yönde yazar ardışıklık prensibini her zaman korumamış ve her durumda bu kuralı uygulamamıştır. Fakat, bununla ilgili kitapta yeterince malzeme mevcuttur. Şüphesiz, bu tesadüfi değildir; çünkü genel olarak gözlemlendiği gibi Gürcüler, özgün Türkçe harfleri daha sert ifade etmektedirler. Bu konuya henüz yayınlanmamış olan çalışmamızda daha ayrıntılı bir şekilde ileride değineceğiz. Söz konusu çalışma Türkçe transkripsiyonlarıyla ifade edilen Gürcüce özel isimleri ele almaktadır. Bu nedenle burada sadece, Türkçedeki spesifik harflerin Gürcücede sert bir şekilde teffuz edildiği olgusunu Çan (Lazca) dilinin bütün araştırmacılarının (N. Mar, İ. Kipşidze, A. Çikobava) tespit ettiğini vurgulamak istiyoruz. Çan (Lazca) dili uzmanı Sergi Jgenti sözkonusu olgunun altını çizerek "Çan Metinleri" (Jgenti, 1938) adlı çalışmasında bu olguyu "seslerin yer değişimi" terimi ile adlandırmıştır. Bunu gösteren örnekler, incelediğimiz *Okuma Kitabı*'nda da çok sayıdadır. Burada sadece birkaçını göstereceğiz: şeft'ali – şeftali, aiayt'aşı – ayaktaş, khas'talyq- hastalık, hast'aim – hastayım, to'imaq – doymak, toidum – doydum, t'oldur – doldur, but'arym – budarım, turmaq – durmak, vakht – vakit, eskilmiş – eskilmiş, baştan – baştan, tu't – tu't, t'aiandi – dayandı, ist'e – iste, peqt'ova ederum-beddua ederim, t'arildi- darıldı, t'ot'akh- dudak, t'uz – tuz, tari- darı vb.

Ayrıca, ele aldığımız eserdeki malzemeye dayanarak sondaki sesli harflerin kapanmasıyla ilişkili çok önemli fonetik bir olgu ortaya konabilir. Sondaki kapalı sesler günümüz Türkçesinde artık söz konusu değildir ve bu olgu yazı dilinde de doğrulanmıştır. Fakat, lehçelerdeki sızıcılarla (spirant) ilgili durum yeni incelenmiştir ve bazı lehçelerde söz konusu olgu tespit edilmiştir (Dmitriyev, 1928, s. 420).

Eserde bu bağlamda yoğun olan malzemenin izi sürülerek Türkçenin Doğu Anadolu veya Kuzey-Doğu Anadolu lehçesinde mevcut olan son ek "z"nin kapanma olgusu ortaya çıkarılabilir. Bu konudaki örnekler şunlardır: ietişmes – yetişmez, bilmes – bilmez, çes – çöz, azis gən – aziz gün, boyasla – boğazla, daianmas- dayanmaz, seçemes – seçemez, denis – deniz, deilmes – deyilmez, semis- semiz, jevis- ceviz, bis- biz, davasis- davasız, beias jiger- beyaz ciğer, boyas – boğaz, gejenis khair olsun- geceniz hayır olsun, soztutmas – söz tutmaz (Dmitriyev, 1933, s. 111). Aynı zamanda şunu da belirtmeliyiz ki qaz – kaz, omuz – omuz vd. örneklerde görülen bu olguya sık rastlanmaz.

İlgiye değer diğer bir fonetik olgu da genellikle metnin Türkçe kısmında dudak ünsüzü "b" harfinin önünde bir diğer dudak ünsüzü "m" göstergesinin yer almasıyla oluşan durumdur. Bu olguyu, Arapça مبارز bumperazi (bumperazi) - düelloca veya dambaça – tabanca gibi Arapçadan ödünçleme bir çok Gürcüce kelimedede gözlemlemek mümkündür: mimbaşır) - مباحث, mbikhdim/bikhdim (mbikhdım/bikhdım) – bıktım, mbir- bir (101 v), mbeqlemeie (mbeklemeie) – beklemeye (150 r), mbir-mbirine (mbir-mbirine) - birbirine (131 v), mbugun – bugün, mbakhusus (mbakhusus) - باخصوص... Sözkonusu olgu bir başka Gürcüce kelimedede de görülmektedir: mbali / bali (mbali / bali) – kiraz. Arapça kelimelerde, Arapça حامل-dan türetilen Azerice "hambal" kelimesinde olduğu gibi, iki "b" harfini farklılaştırma eğilimi dikkat çekicidir. Örneğin: mukhapbet-muhabbet – محبت, rapbi taale-رب تعالی (122 r), ia rafbi (Ya Rabbi) – ياربی (144 r). "m" harfinin ardından "b" harfinin gelişile oluşan durum da söz konusudur: tumban (tumban) – tuman.

El yazmasındaki örneklerdeki ilk hecesi vurgulu "u" harfinin "i"ye dönüşmesi de dikkate değer bir olgudur. Şu kelimeler bu bağlamdaki özgün örneklerdir: ivarlan (iavarlan) – yuvarlan, ivarlat (ivarlat) – yuvarlat, imruq (imruk) – yumruk vd. Aynı olguları Dmitriyev Karamanlı lehçesinde de tespit etmiştir: umuşak (yumuşak) vb. (Dmitriyev, 1928, s. 450)

Arapça uzun ünlü harflerin metindeki varlığı, daha ziyade "a" harfi, kelimelerde iki "aa" ile karşılanmıştır: "ibaadet eilesin – ibaadet eilesin" (ibadet etsin).

Eserdeki mevcut pek çok Türkçe sözcüksel malzeme çağdaş Türk lehçelerinde yeterince incelenmediğinden hâlâ bilinmemektedir veya kaybolmuş durumdadır. Dolayısıyla sözkonusu eserin Türk dili üzerine yapılan tarihsel çalışmalara önemli katkı sunabileceğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda el yazmasında ortaya konulan birkaç örneği burada paylaşmak yerinde olacaktır: “şemodegi (sonbahar) – gazel” (67 r). Türkçede mevsimler özelinde “gazel” kelimesi şöyle açıklanmaktadır: “Sonbaharın geldiği ve yaprakların döküldüğü vakit” (Radlov, 1911, s. V). Benzer açıklama *Türkçe-Rusça Sözlük*'te de verilmektedir: “Gazel – ağaçlardaki kuru yaprak” (Magazanik, 1945, s. V). Eski sözlükler de konuyla ilgili yaklaşık tanımları vermektedirler: قورویپراق، اعاچ اوزر نده قورویان اوراق. (Ahmed Vefik Paşa, 1356, s. 630). Anlaşıldığı gibi “Gazel” kelimesinin sonraki semantik gelişimi sonucunda lehçede “sonbahar” anlamı elde edilmiştir. Aynı şekilde, Eylül ayına “gazel ayı” adı verilmiştir (44 r).

Eserdeki bazı malzemeler de özel ilgiyi hak etmektedir: “monatle – suia çek – suya çek” (40 r) ve “movnatlav – suya çekerim”. Zira, Türkçede “vaftiz etmek” fiili Yunancadan ödünçleme “vaftiz” kelimesi ile karşılanmıştır. Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere bu Yunanca kelimenin Türkçe karşılığı olan (çoğucu) “suya çekmek” şekli Anadolu lehçesinde mevcuttu.

“Mmoinela” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak da, Arapça “hazm etmek” kelimesinin dışında, “yemek sindirdi” ifadesi verilmiştir (40 r).

“Mmatkhovev – kullandır” (41 r) kelimesinde “kullanmak” fiilinin ettirgen şeklinin (kullandır) kullanılması da ilgiye değerlidir. Aynı şekilde, iki sene öncesi için “ilişil” (yılışıl) sözcüğü kullanılmıştır. Gürcüce “krukhi” kelimesi Türkçede, ya Slav dillerinden giren “kuluçka” sözcüğü ya da Gürcüce “gürük” kelimesiyle karşılanmaktadır. El yazmasına göre ise “krukhi” sözcüğünün Türkçe karşılığı “tukhsi” kelimesidir (30 v, tuksi?). “tukhsi” kelimesinden türemiş olma olasılığı olan “sabudari” (sabudari) sözcüğünün Türkçe karşılığı “tukpin, tuhpın” göstergeleridir (III bölüm., s. V). El yazmasında “tukpin, tuhpın”ın yanısıra bilinmeyen nadir kelimelerin sayısı oldukça fazladır: “qatiq (katık /Arap.) – mide, “tq'emali (tkemali) – salor” (54 r), “mdogvi (mdogvi) – sinop (37 v), “agdgoma – kızıl yumurta” (Gordlevski, 1954, s. 10) (Paskalya) (1 v) ve diğer pek çok kelime bunlardandır.

Sonuç

Stalin'in de ifade ettiği gibi bir dilin gramer düzeni ve onun sözcük hazinesi o dilin temelini ve özgünlüğünü teşkil etmektedir. Dolayısıyla, şu veya bu dilin sözcük hazinesini araştırıp incelemek bir dilbilimcinin önde gelen görevlerindedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, eserde belgelenen oldukça geniş sözcüksel malzeme her iki dilin (Gürcüce ve Türkçe) tarihsel açıdan incelenmesi adına son derece önem taşımaktadır. Biz, yukarıda Gürcücenin lehçelerine ait bir miktar malzemeyi ortaya koymaya çalıştık. Bu tür malzeme oldukça geniş olup bunlar 18. yüzyıl Zemo-İmereti bölgesinde konuşulan lehçenin araştırılmasında önemli rol oynayacaktır. Anlamları bilinmeyen bazı Gürcüce kelimeler Türkçe karşılıkları aracılığıyla anlam kazanmaktadır. Bilinen bazı lehçe örnekleri onların kullandıkları topografyayı tespit edebilme potansiyeli taşımaktadır. Kimi durumlarda Gürcüce kelimelerin yeni ilave anlamlarının olduğu tespit edilmiştir. Bütün bu malzemeler yayınlanması düşünülen Gürcüce-Türkçe metne dâhil olunmalıdır. Gürcüce materyallerden öne çıkanlar şunlardır: bujeri, baça (bača), baldumi, brç've (brč've), butsuni (buc'uni), gezeli, tiri, tutubo, kapari (k'ap'ari), margi (maryi), murali, oyari (oq'ari), okhçani (okhç'ani), putuni (p'ut'uni), jruni (žruni), rilo, kavi (q'avi), şvavi (švavi), çaçanagi (čaçanagi), tsino (č'ino), beço (bečo), tsberi (c'beri), tarmuçi (t'armuč'i), ukhani (uxani), fuşi (puşi) vd.

KAYNAKÇA

- Ahmed Vefik Paşa (1356). *Lehce-i Osmani*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası.
- BAGRATIONI, V. (1941). *Gürcistan Krallığının Tasviri*. (hızl. T. Lomouri-N. Berdzenişvili). Tiflis: Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları.
- BAKRADZE, D. (1875). *Eski Hristiyan El Yazmalarında Kafkasya*. Tiflis: B.İ.
- BAKRADZE, D. (1878). *Guria ve Açara Bölgelerine Arkeolojik Gezi*. S. Petersburg: İmparatorluk Bilimler Akademisi.
- CAFEROĞLU, A. (1942). *Doğu İllerimizin Ağızlarından Toplamalar*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DMITRIYEV, N. (1928). "Osmanlı Lehçebilim Malzemeleri: Karamanlı Dilinin Fonetik Yapısı". *Doğubilim Uzmanlarının Notları*. Moskova: Sovyet Bilimler Akademisi.
- DMITRIYEV, N. (?). "Azerbaidshanschanische Lieder in Armenischer Transkription". *WZKM*. XLI: 127-128.
- DMITRIYEV, N. K. (1933). "Gagausische Lautlehre III". *Archiv Orientalni*. V/1: 78-80.
- Dzveli Saqartvelo-III* (1914). (ed. E. Takaişvili). Tiflis: Spiridon Loberidze'nin Elektrikli Matbaası.
- GORDLEVSKI, B. A. (1954). "Türkiyede Toprak İşlenmesi". *Sovetskoye Vostokovedeniye- III*. Moskova: Doğu Edebiyatı Yayınevi.
- IOSELIANI, I. (1866). *Eski Tiflis Şehrinin Tasviri*. Tiflis: Kafkasya Genel Valiliğinin Matbaası.
- JGENTI, S. (1938). *Çan Metinleri, Arkabuli Ağzı*. Tiflis: Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları.
- JORDANIA, T. (1897). *Kronikler I*. Tiflis: M. Şaradze Matbaası.
- KAKTTE-I (Kafkasya Arkeoloji Komisyonu Tarafından Toplanan Eserler-I)* (1866). (hızl. Komisyon). Tiflis: Kafkasya Genel Valiliğinin Matbaası.
- KEKELIDZE, K. (1941). *Gürcü Edebiyat Tarihi*. Tiflis: Sovyetler Gürcistanı.
- KOIAVA, N. (1948). "18. Yüzyıl Gürcüstanında Kredi Sistemine Dair". *Stalin Tiflis Devlet Üniversitesi Çalışmaları*. XXXIV: 27.
- MAGAZANIK, D. A. (1945). *Türkçe-Rusça Sözlük*. Moskova: Millî ve Yabancı Sözlükleri Devlet Basımevi.
- ORBELIANI, S. S. (1928). *Gürcüce Sözlük*. (ed. İ. Kipşidze-A. Şanidze). Tiflis: Sovyetler Gürcistanı.
- PISAREV, V. (1901). "Trabzon Lehçesi Üzerine Birkaç Söz". *Rus İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti'nin Şark Şubesi Notları*. S. Petersburg: İmparatorluk Bilimler Akademisi Yayınevi.
- RADLOV, V. (1911). *Türkçe Ağızlar Sözlüğü*. S. Petersburg: İmparatorluk Bilim Akademisi Yayınevi.
- RÄSÄNEN, M. (1936). "Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien". *Jozgat Vil. Studia Orientalia VI 2*. Helsingforsiae. II.